

GYÖRGY PÉTER

Sarah Kofman (1934–1994)

„(...) Az óraketyegés visszhangja bennünk.
A fejszével leterített király.
A régvolt hadak por-rengetege.
A Dániában csengő csalogánydal.
A kalligráfus kirajzolt betűi.
Az öngyilkosság arca a tükörben.
A cinkelt kártya. A mohó arany.
A felhők formái a sivatagban.
A kaleidoszkóp minden arabeszkje.
Minden sírás és lelkifurdalás.
Mindezeknek valahogy lenni kellett,
hogy a mi kezünk egymást megtalálja.”

(Jorge Luis Borges: *Az okok [Las causas]*, Somlyó György fordítása)

Tatár Györgynek – *malgré tout*

A cím – „—————” – valójában idézet Jacques Derridától.

Először nem nagyon tudtam – és őszintén szólva, máig nem igazán tudom –, milyen címet adjak itt következő szavaimnak.

Mert mit ad egy cím?

Futólag az a gyanú is megfordult a fejemben, hogy egy ilyen ajándék valójában elég illetlen, hiszen erőszakos szelekciót jelent a perspektíva megválasztásában, goromba interpretációs keretet vagy narcisztikus kisa-játítást, megkerülhetetlen egyéni pecsétet ott, ahol Sarah Kofmanról, egyedül és kizárólag róla kellene hogy beszéljünk, ahol csak Sarah Kofmant hallok beszélni ott, odaát, rajtam, rajtunk, az itten és a moston túl...¹

A Derrida által választott megoldás Sarah Kofman 1987-ben megjelent *Paroles suffoquées* című könyvére utal vissza.² Az „elfulladó szavak” kifejezést Kofman Robert Antelme 1947-ben megjelent

1 Derrida, Jacques: *The Work of Mourning*, edited by Pascale-Anna Brault and Michel Naas, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2001, 168. Lásd még: Derrida, Jacques: Introduction in Sarah Kofman: *Selected Writings*, edited by Thomas Albrecht with Georgia Albert and Elisabeth G. Rottenberg, Stanford University Press, 2007.

2 Kofman, Sarah: *Paroles suffoquées*, Éditions Galilée, Paris, 1987. Lásd még: *Smothered Words*, translated from the french by Madeleine Dobie, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1998.

L'espèce humaine, az *Emberi fajtánk* című, a Buchenwaldban történekre emlékező szövegből vette át. „Alig kezdtünk mesélni, máris fulladoztunk.”³ A *Paroles suffoquées*-t Kofman Auschwitzban meghalt apja, Berek Kofman rabbi emlékének ajánlotta. Ez a könyv egyike azoknak az önéletrajzi utalásokkal, tényekkel, emlékekkel teli rövidebb szövegeknek, amelyek a filozófus öngyilkossága előtt megjelent önéletrajzként is olvasható *Rue Ordener, Rue Labat* című műve előtt láttak napvilágot. 1994 előtt keletkezett, s nyilvánvalóan önéletrajzi szöveggént tarthatjuk számon az 1976-os *Tombeau pour un nom propre* és a *'Ma vie' et la psychanalyse*, illetve az 1994-es *Les 'Mains' de Robert Antelme, post scriptum à Paroles suffoquées* című szöveget. Az 1980-ban megjelent *Sacrée Nourriture*, illetve az 1983-ban közölt *Cauchemar, en marge des études-médiavales* ugyancsak Kofman önéletrajz általi ön-analízisének részeként olvashatóak, de a traumatikus gyermekkori emléksorozat írás általi újraélése, illetve nyelvvé fordítása a *Rue Ordener, Rue Labat* interpretációjában is kulcsszerepet játszik.⁴

Attól tartok, hogy sem én, sem az olvasó nem kerülheti meg a kérdést: mi történt Sarah Kofmannel akkor és ott, a németek megszállta Párizsban, gyermekora mélyén. Otthonában elsősorban lengyelül és jiddisül beszélő, ortodox apját 1942. július 16-án vitték Drancyba, majd Auschwitzba, ahonnan aztán soha nem tért vissza. Kofman a háború után úgy hallotta, egy kápóvá lett zsidó csákánnyal verte agyon, mert a rabbi a légertől függetlenül továbbra is kívánatosnak látta a sábeszt megtartani. A kápó a háború után a zsidónegyed, a Marais szívében lévő Rue de Rosiers-n nyitott hentesboltot. Kofman anyja magára maradt hat serdületlen gyermekével, akiket – Sarah kivételével – Párizs közelében biztonságos helyekre menekített. A magyar olvasó számára egy ilyen mondat cseppet sem magától értetődő. Franciaországban mintegy 10 000 zsidó származású gyereket hurcoltak el, majd gyilkoltak meg a németek, s mintegy 70 000 élte túl a holokausztot. Kofman mellett olyan szerzők számolnak be a gyermekkori menekülésről, bujkálásról, a hamis nevek, a katolikus környezet, az elveszett szülők történeteiről, traumáiról,

3 Antelme, Robert: *Emberi fajtánk*, Európa kiadó, Budapest, 4. Szegő György fordítása. 1972, 4. (*L'espèce humaine*, Gallimard, Paris, 1947)

4 Jacobs, Steven: *Autobiography and the Holocaust: An examination of the liminal generation in France*, in *French Studies*, Vol. LVI, No. 2. 207–219. Kofman, Sarah: *Autobiographical Writings*, in *SubStance*, No. 49. 1986, 6–13. Kofman, Sarah: *No Longer Full-Fledged Autobiographies*, in *SubStance*, No. 29. 1981, 3–22. Lásd még: Kofman, Sarah: *Autobiographies: Du chat Murr d'Hoffmann*, Editions Galilée, Paris, 'Débats', 1984. Uő: *'Ma vie' et la psychanalyse*. *Trois* 3/1. Autumn, 1987. Uő: *Tombeau pour un nom propre*, in *Première Livraison* 5. 1976, April-May. Uő: *Sacrée nourriture*, in Manger Ed. Christian Besson and Catherine Weinzaepflen, Liège, 1980, 71–74. Uő: *Rue Ordener, Rue Labat*, in 2000, 2008. szeptember, Katona Péter fordítása. (*Rue Ordener, Rue Labat*, Editions Galilée, Paris, 1994.) A Kofman bibliográfia egészét illetően lásd: *Enigmas Essays on Sarah Kofman*, edited by Penelope Deutscher and Kelly Oliver, Foreword by Jean Luc Nancy, Cornell University Press, 1999.

mint többek között George Perec, Saul Friedländer, Vidal Naquet.⁵ A nyolcéves Sarah Kofman azonban a szó szoros értelmében nem bírta ki az anyja nélkül. Pontosabban az anyja meg a jiddis és a lengyel nyelv, illetve a kóser koszt nélkül. Fellázadt a teste, amely nem volt képes magába fogadni a keresztény álarchoz illő ételeket, tehát szó szerint életveszélyt jelentett a többiek számára. Így Sarah Kofmant édesanyja kénytelen volt visszavinni magával a Rue Ordener-re, abba a lakásba, amit aztán a háború után soha nem kaptak vissza. Mikor menekülniük kellett, a közeli Rue Labat egyik lakásában találtak menedéket. A katolikus özvegyasszony, akit Kofman a könyvben Méméként említ, megmentette mindkettejük életét, de három éven át tartó együttélésük során számtalan konfliktus merült fel közöttük. Ezek részben Mémé zsidó vallással szembeni fenntartásaival álltak összefüggésben, részben a kóser koszt hiányával, mindösszesen pedig az eltérő szokásokból, az együtt átélt félelemből, kiszolgáltatottságból következtek. Igazság szerint úgy mond „objektíven” soha nem tudhatjuk, hogy „valóban” mi történt a Rue Labat-n, hiszen egyetlen forrásunk a Kofman által írott szöveg. Ám, ugyancsak a rég nem egyetlen igazság szerint, teljesen lényegtelen, hogy milyen lehet az évtizedekkel később keletkezett szövegben elmondottak és az egykor végbement tények viszonya. Sem az olvasó, sem én nem vagyok halottkém, és a magam részéről semmit sem tartok nyomasztóbbnak, mint az életrajzok koncepcionális és ténybeli tévedéseit utólagosan kiigazító metakritikai szemlélet gög-jét. A későn születettek nagy lehetősége és persze joga, hogy átlás-sanak a hajdaniak rég lezárult életén, mint az üvegen, de ebből nem következik, hogy pusztán ezért könnyedén ítélkezessenek róluk. Akármint s akármiről, de az történt, hogy a bujkálás, tehát együtt-élésük során Sarah Kofman letett a kóser kosztról, azaz felhagyott a zsidóság evidenciájának gyakorlatával, eltávolodott az anyjától, majd, mint írja, meggyűlölte őt. Ugyanakkor viszont megkedvelte a francia konyha háborús viszonyok között is rendelkezésükre álló ízeit, végül pedig olyannyira megszerette Mémét, hogy a felszabadu-lás után vele is akart élni, amire egy, az ő sorsáról döntő, háború utáni különös per ítéletének megfelelően módja is nyílt. Aztán mégis, mint maga állítja megkönnyebbülve, az anyjával maradt, s az elkövetkező hosszú évek alatt Mémével való viszonya is megromlott. A temetésére nem mentem el, írja Kofman, de hozzáteszi: úgy hallottam, a pap arról beszélt, hogy az asszony a háború alatt zsidó-kat mentett.

Egy nyolcéves gyerek, rövid időn belül, egymással szoros össze-függésben, elveszítette a mindennapok magától-értetődőségének biztonságát, éveken át folyamatos életveszélyben élt, eltűnt az apja, nem látta a testvéreit, használaton kívül került az otthona, családja nyelvei, a zsidóság teljes gyakorlatából egyszerűen semmi sem ma-

5 Perec, Georges: *W vagy a gyerekkor emlékezete*, Noran Kiadó, Budapest, é. n., Bognár Róbert fordítása. Friedländer, Saul: *When Memory Comes*, New York, Farrar, Straus, Giroux, 1979. Vidal-Naquet, Pierre: *Memoires 1. Le brisure et l'attente, 1930-1955*, Le Seuil, Paris, 1998.

radt, az étel idegen lett, majd az új világ részévé vált. Mindaz, amit németül *Unheimlichkeit*nek hívnak, amit Freud olvasói az *Unheimlich* fogalma alatt érthetnek, Sarah Kofman gyermekkorra volt. Kísérteties, magától értetődő otthontalanság.

Egy alkalommal majdnem megkeresztelték, megnőtt a haja, más néven szólították, végül, mint írja, amikor Mémével nem jutottak vissza Párizsba, „egyszerűen boldog voltam”. Azaz, volt legalább egy perc, egy este, amikor a lány elfelejtette az anyját.

A háború utáni évtizedekben, mint mondani szokták, Sarah Kofman fényes karriert futott be, egyetemi tanár lett, filozófus, könyvek tucatjait publikálta, többek között Freud és Nietzsche avatott, a nemzetközi tudományosságban magasra értékelt kutatója lett, ugyanakkor a feminizmus filozófiai problémáinak avatott értelmezője, Jacques Derrida, Philippe Lacou-Labarthe, Jean-Luc Nancy társaságában tagja és alapítója a GREPH-nek (Groupe de recherches sur l'enseignement philosophique). Életében, majd öngyilkosságát követően egyaránt a kortárs francia kultúra fontos szereplőjeként tekintenek munkásságára, könyvei jó része megjelent angolul, kisebb részben németül is.

Kofman hosszú éveken át kifejezetten kritikus véleménnyel volt az önéletrajz műfajáról, míg aztán meg nem érkezett a *Rue Ordener*, *Rue Labat*-ig: „Sok-sok könyvem talán csak kerülőút volt, hogy elmondhassam ezt.” Kofman önéletrajzzal szembeni eredendő bizalmatlansága Freud – többek között Stefan Zweignek írott levelében megfogalmazott – gyanakvására is rímel.⁶ A felismerhetőnek tűnő kauzális láncolatok, a szükségszerű történet, a koherens elbeszélés retroaktív illúziója kritikára érdemes szemlélet: a megélt élet narratívává formálása valójában mindig az önmagát utólag önmagán beteljesítő profetikusan ideológia. Kofmannak a *Rue Ordener*, *Rue Labat*-t megelőző írásai e gyanakvásnak, az utólagos megformáltságtól való távolságtartásnak felelnek meg. S ne felejtjük el azt sem, hogy az az írás sem az egész életpálya összefoglalása, ellenben egyetlen – mint utóbb kiderült, végül valóban mindent eldöntő – „epizód” hihetetlenül takarékos, nagyon óvatos leírása csupán. Jean-Luc Nancy a Kofmant búcsúztató nagyszerű írásában, a *Course*, *Sarah*-ban⁷ úgy vélte, a filozófus élete szinte teljes egészében maga volt az írás, azaz élettörténete és az írások elválaszthatatlannak bizonyultak. Az írás, a kényszeres és folyamatos írás volt tehát Kofman egzisztenciája.

A *Rue Ordener*, *Rue Labat* viszont olyan távol van az utólagos igazságtételtől, az oktalanul és hamisan sorssá formált sorstalanság retroaktív illúziójától, amilyen távol szöveg csak lehet. Centrumában a testi trauma és az egzisztenciális válság, az *Unheimlich*, a kísérteties tapasztalatának elválaszthatatlansága áll. Akármint is, amiről Kofman számol be, az sokkal és jóval kegyetlenebb, mint amiről

6 „Egy önéletrajz valójában soha nem tud hű maradni az igazsághoz, hiszen egyrészt egy retroaktív illúzió az alapja, másrészt mindig valamiféle eszmény felé törekszik.” Kofman: *No Longer Full-Fledged Autobiographies*, i. m. 6., 21.

7 Vö. *Enigmas Essays on Sarah Kofman*, i. m. viii.

számos hivatásos visszaemlékező írt, épp akkor, amikor – mint arra Annette Wieviorka nagyszerű könyvében rámutatott – eljött a *L'ère du témoin*, tehát a tanúk ideje.⁸ Kofman felidézi Hitchcock *The Lady Vanishes* (magyarul *Londoni randevú*) című, igen kedvelt, többször megtekintett filmjének egyik jelenetét. Úgy gondolom, érdemes a XIX. – igen rövid fejezetet – teljes egészében idéznünk.

Többször láttam, és minden alkalommal elfog ugyanaz az ösztönös szorongás, amikor a vonaton az alvó hősnővel (egy Iris nevű fiatal angollal) szemben ülő, kedves jó kis öreg Miss Froy eltűnik. Főleg, hogy aztán egy másik ül a helyére, aki az elsőnek adja ki magát. A szorongás tetőzik, amikor a vonaton a kedves öreg hölgy keresésére ment Iris másodjára visszatér a fülkéjébe, a prágai orvos által félig-meddig meggyőzve, hogy a vonatra szállás előtt a fejére kapott ütés okozza hallucinációit: a kedves öreg Miss Froy ezek szerint soha nem is szállt fel a vonatra, mindig is ez a másik nő ült vele szemben, akit valójában az összeesküvők tettek a helyére. Számomra elviselhetetlen újra és újra azt látni, hogy az öreg lány „anyai” arca helyén (a filmben minden azt sugallja, hogy ő a jó anya mintaképe: a kis sítelepülés hegyeit „babasapkáknak” nevezi; mindig van nála útravaló; mikor már nincs mit enni a szállóban, sajtot szerez a többi vendégnek, elsősorban az angoloknak; a vonaton meghívja Irist „különleges” teáját megkóstolni az étkezőkocsiba; törődik vele, azt tanácsolja, hogy aludjon, végül pedig nevelőnőnek, zenetanárnak adja ki magát), váratlanul egy másik arc, a helyettesítő bukkan elő (aki a jó öreg hölgy ruháiba öltözött, s aki valójában az Intelligence Service titkosügynöke, míg a hölgyet egy másik fülkében a kémek elhallgattatták és megkötötték). Vagyis: egy rémítően kemény, hamis, bujkáló, fenyegető arcot látunk, a jó öreg hölgy olyannyira lány és mosolygós tekintete helyett, ráadásul abban a pillanatban, amikor azt hinnénk, hogy megtaláltuk.

A két arc, az elvesztett „anya” és a rettenetes, idegen és kíméletlen valóság közti eltérés Kofman szövegében pontosan rámutat arra, ami az én értelmezésemben a *Rue Ordener*, *Rue Labat* döntő kérdése. Miként dolgozható fel, irtható ki annak a traumatikus élménynek az emléke, hogy valaki a túlélése során, annak érdekében, elkerülhetetlenül, evidensen nem a saját hibájából, de jóvátehetetlenül eltávolodott az anyjától, s abba az abszurd helyzetbe került, hogy anyát váltott, cserélt? Nem tudom, lehetséges-e ennél mélyebb, kiismerhetetlenebb, hosszabb távon feldolgozhatatlanabb traumát elgondolnunk. Az anya elhagyásának élménye, illetve az új világba, a túlélők világába való belépés ugyanannak az éremnek a másik oldala csupán.

Arra a folyamatra, ahogyan a nyolcéves gyermeket a véletlenek és/vagy a végtelenített kauzális láncok odavezették a *Rue Ordener*-ről a *Rue Labat*-ra, pontosan illik Kertész Imre jól ismert megállapítása: „Nem az én sorsom volt, de én éltem át.” Az időben, mintegy

⁸ Wieviorka Annette: *L'ère de témoin*, PLON, 1998, Lásd még: *The Era of the Witness*, translated from the French Jarek Stark, Cornell University Press, Ithaca and London, 2006.

„odafelé”, a következő pillanat felé tartva, a Rue Labat-n megtörténő események felé vezető lépések nem voltak sorba rendezhetőek. Ha az idő nem ciklikus, ellenben egyszer adódó események kockadobások sorozatából álló „története”, tehát egyirányú utca, akkor az azon haladó gyermeknek sejtelve sem lehetett arról, hogy mi felé tart. „A sors nem kevés fordulata után végül egy nő »mentett meg« azzal, hogy a háború végéig az otthonába fogadott, Párizs közepén... Valójában komoly dilemma elé állított, mivel képtelen voltam onnantól kezdve bármit is lenyelni és minden étkezés után hánytam” – írta Kofman a *Sacrée Nourriture (Damned Food)* című 1980-as rövid önéletrajzi szövegben, amelyben a szerencse fordulatait a szöveg írója egyes számban idézi fel. Sem anyjáról, sem Méméről nincs még szó, csak épp a „megmentett” kerül idézőjelbe.

Az élettörténet saját traumájának utóélete lett, s a kérdés az volt, miféle kauzális sorra, ítéletté áll majd össze mindez – saját maga számára. Miként kell majd, immár a jóvátehetetlenül eltelt időben, szemben a retroaktív illúzió hamis ideológiájával, szembenéznie azzal a ténnyel, hogy nem az ő sorsa volt ugyan, de az ő anyja volt az, akit elhagyott. Mit kezdhet bármelyikünk a véletlenek, a kockadobások sorozatával, amelyből utólag a folytonosság látszatát keltően összeállna életünk története, s amely erkölcsi kérdésekké fordítja le a túlélőkkel azt, ami akaratuk ellenére megtörtént velük.

Az anyja volt az, akit a lánya elfelejtett, az anyja volt az, aki a túlélésért folytatott küzdelmében, a lánya élete érdekében, némán kellett hogy tűrje, amint az eltávolodik tőle. Miként tehetett volna másként? Miként tehetett volna bármelyikük is mást? A véletlen műve volt, de mindkettejük egzisztenciáját alapjaiban rendítette meg. „Sok-sok könyvem csak kerülőút volt, hogy elmondhassam ezt.”

Elmondani egyetlen epizódot az időben, amely utóbb egyetlen pillanatra sem tűnt el, ott kísértett minden sorban, az írássá tett életben. Ha tudta is a lány, hogy a szó semmilyen értelmében nem felel azért, ami történt vele, s amit tett, attól mégsem tekinthetett el, hogy ő volt az, ő volt mindvégig, hosszú évtizedeken át az, aki egyszer, egykor elhagyta az anyját. Milyen ígét használjunk? Ki formálhat jogot arra, hogy az „elárulta” ígét használja? Mi történt vele? Semmi mást nem tudunk erről, mint a szövegeket, és a tényt, hogy a *Rue Ordener, rue Labat* befejezését követően, mint Jean-Luc Nancynak mondta, sem írni, sem olvasni nem tudott már. Megölte magát, befejezte az életét. Azaz szemben a retroaktív illúzióval, az önéletrajzírás hazugságával, az öngyilkosság által tette történetté az élettörténetét, amely amúgy nem volt az. Csak ő maga volt azonos önmagával, már amennyire erre mód nyílik a narrativitás, az elbeszélés nyújtotta bizonyosság nélkül, évtizedeken át élve a kísérteties világban, ahol a szöveg az egyetlen menedék, a szöveggé fordítás aktusa az otthon.

Ebben a könyvben nem esik szó arról, mikor halt meg, s meghalt-e egyáltalán 1994 előtt az anyja. Mémé haláláról esik szó, elég tömören, ugyancsak évszám nélkül. Ebben a könyvben fél mondat-

tal esik szó arról, ami „asztán” történt, s magában a könyvben – oly nyilvánvalóan semmi sem véletlen. „Sok-sok könyvem talán csak kerülőút volt, hogy elmondhassam ezt.”

Mit jelent az „ez”? Mi az az esemény, a tagadhatatlan testi trauma, amelyről utóbb, a retroaktív illúzió helyett azt ígéri a szerző, hogy összes addigi szövege – utólag – csupán kerülőút volt ehhez az egyhez? Miből is riasztóan világos, miért állítja Nancy helyesen, hogy Kofman egzisztenciája az írás volt, ha nem volt is az életének elbeszélhető eseménytörténete, mert minden más lényegtelennek tűnt ehhez képest és saját maga számára. Minden, ami utóbb történt, Freud, Nietzsche, az anya és a gyermek viszonyának elemzése, az *Ecce Homo*, tehát a filozófiai életrajz archetípusának visszatérő elemzése, mindez csak tünet lett volna? Szimptóma csupán? Hárítás lett volna az élet, és annak objektív diadala a szövegek sora? Mi történt akkor s ott, a gyermekkor vége felé, amiért aztán már az életről nem csak visszafelé nézvést, de odafelé, a vég felé tartván sem gondolta Kofman, hogy az általa vezetett, uralt lépésekből álló sorozat lett volna? Mégis riasztó különbség, hogy eljártsszuk-e életünk során, saját történetünkben az önmagunkkal való azonosság szerepét, vagy tudjuk, hogy a „tízezer véletlenek házárja” (Vas István) az úr felettünk. Végtelen oksági láncok egyik pontján állunk magunk, s tisztában vagyunk azzal, hogy egy láthatatlan kéz írja helyettünk, amit teszünk.

Isten bizonyítéka-e mindez? Vagy Isten elnémulásáé, végül aztán nemléteé? Hiszen mindaz semmiség, ami Kofmannal történt. Szó szerint semmiség volt ahhoz képest, ami az apjával történt, s mindazokkal, akik nem pusztán a hátralévő életük egészét átíró, a szó technikai értelmében véve pszichológiai költségeket, egzisztenciájukat illetően létüket megszabó költségeket fizettek, hanem az életüket vették el. Mintha, s igen óvatosan kell fogalmaznom, Kofman azzal küzdött volna, hogy bűnössé, ha tetszik, árulóvá tette az, aki megmentette. Mémének köszönhette az életét, ugyanannak, aki elvette az anyját. Miként különböztethetjük meg fizikai létünket és a szellemit? Nem igazi, feloldhatatlan dráma volt-e, lett-e mindez?

Ugyanaz az ember, aki a saját életét is kockáztatta a megmentést jelentő tettei során, ezzel beláthatatlan traumákat okozott annak, akit szeretett. Megmenteni volt-e hivatott, vagy valami másra? Szerethette-e azt, akit megmentett? Miként, meddig, mit tehetett volna?

Úgy látom, hogy az írásba hallgatott élet mélyén, amelyet Kofman élt, tehát a szövegekben ott van mindaz, amit kérdezek, illetve amit találgatok, amit próbálok innen, ebből az időből és térből, amelyben én élek, amelyet nekem mértek ki, ebből a nyelvből, azokon a nyelveken át, amelyeken eljuthatok addig a francia nyelvig, amelyen ezeket a mondatokat írták, innen, ebből a homályból, nemtudásból eljutni addig a napig, ott Párizsban.

Láttam egyszer egy példáját részben magyarul annak, amit elfuladó szavaknak hívhatunk, s megértettem, hogy miért is olyan kíméletlen mindaz. Jó régen egyszer Claude Lanzmann Pesten járt – mint egy mesében, olyan ez a mondat –, és valahogy elkeveredett a tévé

egy éjszakai élő műsorába, ahol magyar nyelven arról beszéltek a különböző egyházak képviselői, hogy mint is áll hazánkban a keresztény–zsidó párbeszéd. Lanzmann a tolmácskészüléken át hallgatta azokat az óvatos szavakat, amelyekből a szó jó néhány értelmében nem értett, s tán nem is érthetett semmit. Aztán belevágott, s végül csak azt mondta, ami az ő élete volt. Nem az a kérdés, hol volt Auschwitzban az Isten, hanem az, hol voltak a keresztények. Ezt követték a *paroles suffoquées* pillanatai, ott abban a stúdióban. Részben, mert Lanzmann-nak igaza volt, részben meg azért, mert mindez mégis olyan agresszióknak bizonyult, amelyet egyetlen pillanatra sem érdemeltek meg az érintettek.

Ott voltak a keresztények például, mint Mémé. És ott volt a Rue Labat-n szűk hálószobájában, a másik szobában Kofman anyja egyedül, tehetetlenül, megfosztva mindenétől, jóvátehetetlenül eltiporva, néma éjjeleken magányosan, hogy megmentse lánya életét. Van-e értelme annak, hogy valaki erkölcsi ítéletet hozzon egy ilyen történet akármelyik szereplője felett? Bármit írni erről nem retroaktív igazságszolgáltatás-e, amely nemcsak etikai nonszensz, de nevetséges hübrisz is?

Hiszen Kofman sem tudott, érzett, értett többet, mint a megkönnyebbülést, amikor az őt Mémének adó különös jogi ítélet ellenére az anyja jiddisül(!) üvöltve (én vagyok az anyád), szó szerint visszavette őt. Visszavette magához, tehát visszaadta őt saját magának, hogy a gyermek az anyjával legyen, akkor is, ha ami történt, már soha nem volt helyrehozható, de ennek a szónak semmi értelme sincs.

Miért is van, hogy a holokauszt árnyéka valóban a leghosszabb árnyék? Mikor kezdődik el egy történet, és mikor ér véget? Miféle naivitás azt hinnünk, hogy kiismerjük magunkat az okok és okozatok rendszerében? Kofman azt tanulta és aztán azt tanította meg, hogy a létünk minden pillanatában visszavonhatatlanul, visszafordíthatatlanul eltelő idő bármiféle jelentését csak akkor ismerjük fel, amikor már megtörtént velünk, mikor már visszavonhatatlanul kiléptünk belőle. Onnan tudjuk, hogy megértettük, mi volt véletlen, mi nem, hogy már minden jóvátehetetlen. Amikor már minden késő, akkor jött el a megértés ideje.

Bármiféle bizonyítékot, tudást Isten létére, nemlétére, a véletlen és a szükségszerűség, a szabadság, a szabad akarat lehetőségére vagy lehetetlenségére csak abból meríthetünk, amit megtettek velünk, általunk, aminek mi magunk a tanúi és résztvevői voltunk, tanúk, elkövetők, bírák. A megértés lehetősége annak elkésettéséből ered, semmi másból.

Kofman életét átmentette a szövegekbe, átírta magát a betűkbe, az elfulladó szavakról szóló mondatokba, a nyelvek közé zárta magát. Jiddisül, lengyelül beszélt az apjával, majd az anyjával, franciául Mémével, azon a nyelven, amelyen írt, s amely nyelven való írásaihoz felhasználta a holtak nevezett nyelveket, hébert, görögöt, latint.

Filozófus volt. Akik írtak róla, jóbarátai, Nancy, Derrida, Lacoue-Labarthe, mind azt írták, szerette a zsidó vicceket, ő maga is írt róluk Freud kapcsán.

Zsidó vicceken, amúgy, én mindig azt értettem, amikor történet-té formálunk egy olyan tapasztalatot, traumát, amelyet különben elmondani sem tudnánk. Itt van Örkény egy novellája, amely erről a viccről szól, s maga is mintegy megismétli annak a lehetetlen narrativitásnak a szerepét, amelyet illusztrál. Igazi Möbius-szalag ez, trompe l'oeil, a keretek elmosásának esztétikai tapasztalata.

*Két zsidó megy az utcán.
Az egyik kérdez valamit másiktól.
A másik válaszol neki.
Eközben mennek.
Az első, akinek időközben egy új kérdés jutott az eszébe, fölteszi.
A másik válaszol rá valamit.
Ezen néha nevetni lehet.
Máskor nem lehet rajta nevetni.
Ők pedig továbbmennek.
Tovább beszélgetnek.
Nehéz dolog ez.
(Ahasvérus)*

Ültem a szobámban és a számítógép képernyőjén néztem Tarantino filmjét, a *Becstelen Brigantykát*, amelyben egyetlen szó szerint értendő, azaz a játékfilm hagyományának értelmében vett, az érzéki evidencia és a fikció szétbonthatatlan látványának megfelelően nézendő, tehát végül komolyan veendő jelenet van, a kihallgatás és az árulás, a félelem és rettegés nyitó képsora. Ezek azok a percek, amikor az érzéki evidencia illúziójában való elmerülés mintegy a film céljaként is érthető. S onnan aztán a különféle idézőjelek között érdemes nézni mindazt, amit látunk.

A mezőn menekülő zsidó lány utóbb egy párizsi mozi tulajdonosaként tűnik fel, s a film abszurd-ironikus történetében az a kivételes kiváltság éri, hogy az ő filmszínházában, részben az ő kezétől pusztul el a teljes náci elit, Goebbelstől egyenesen Hitlerig. Adolf Hitler nézi egy filmvásznon, amint egy zsidó lány, mint ma mondanánk: egy holokauszt-túlélő, elmondja nekik, hogy miként s miért pusztulnak el mindjárt. Ez a freudista interpretációt sem követelő nagyszerű képsor a bosszúvágy, a „zsidó bosszú” mikéntjéről, s mindennek a kifordításáról számos kérdést vet fel, amelyet itt részletesen nyilván nem érinthetek.

Van abban valami szívszorító, hogy egy későn született, amerikai „kívülálló” készítette el azoknak a mindig letagadott, szégyellt, infantilisnek vélt, elnémított vágyfantáziáknak a képeit, amelyeket a háború után, a lágerekről tudva, megannyi zsidónak számító gyerek, majd felnőtt képzelhetett el. Tarantino filmszínháza a filmtörténeti önidézettel, a film hivatásával, történeti szerepével kapcsolatos fan-

táziák tere egyben, kép a képben, a retroaktív illúzió hatalmának fiktív dokumentuma s persze paródiája.

Arra gondoltam, hogy az a stúdió ott, a filmszínház a vásznon, *malgré tout* – az igazi Párizst (ahogy Térey írja, az igazi Varsót) imitálja. Azt a várost, ahol egy nyolcéves gyerek, Sarah Kofman, a Rue Ordener és a Rue Labat közti távolságot megtette. Azt a pár utcasarkot, amelyen végigmenve minden megtörtént vele. Elvesztette az apját, az anyanyelvét, a vallását, a testi önképét, majd végül az anyját. És túlélte, amíg végül kezét nem emelt magára: éppúgy elviselhetetlennek tartva a túlélés otthontalanságát, mint a többiek, azok az öngyilkosok, akiknek megadatott, hogy tudjuk a nevüket. S akik, életművükön túl, a halálukat hagyták ránk, hogy álmatlan éjszakákon, újra és újra felnézhesünk a csillagokkal teli égboltra, amely éppolyan üres és néma, mint aznap, amikor ők hagyták itt ezt a világot.